

विषय-सूची

विषयः	पृष्ठम्
१—चटवृत्तः	१
२—वाहनानि	५
३—जलयानानि	८
४—इक्षुः	११
५—शरीरम्	१४
६—पर्वताः	१८
७—कालिदासः	२१
८—बुद्धदेवः	२५
९—कुटुम्बम्	२८
१०—दण्डोपरशङ्खः (१)	३१
११— „ (२)	३४
१२—धर्मबुद्धिपापबुद्धौ	३६
१३—भासुरको नाम सिंहः	४२
१४—बुद्धिमान् वानरः	४८
१५—कृतघोषकथा	५४
१६—पत्रव्यवहार-पद्धतिः	६५

प्रथमः पाठः ।

वटवृक्षः ।

अहो वटवृक्षोऽप्येको विचित्रस्तरुर्भवति,
तं महच्छत्रमिव दृश्यते । अत्र प्रभोर्जगदी-
वरस्य प्रभुत्वं ज्ञायते यदणुमात्रबीजादेता-
न्महान्वटवृक्षो जायते । तत्प्रकाण्डाद्वि-
जाला विस्तृताश्च स्कन्धास्तिर्यक् प्रसरन्ति ।
स्कन्धेभ्यश्शाखाः, शाखाभ्यः प्रशाखा उद्भू-
यन्ति । अतएवायं वृक्षो न्यग्रोध इति कथ्यते ।
स्कन्धेभ्यश्शाखाभ्यश्च जटा निस्तृत्वावलम्बन्ते ।
तले वृद्धिं गत्वा भूमिं स्पृशन्ति, प्रविशन्ति च ।
अत्र प्रविश्य पादपतां भजन्ते . शनैश्शनैः

पिप्पलपत्राणि सदा चलन्त्येवासते, अतएव
 स चलदल इत्युच्यते । पिप्पलस्यापि च्छाया
 शीतला भवति । तत्रापि लोकः सुखमनुभवति ।
 किन्तु वटच्छायातुल्यतां न प्राप्नोति । पिप्पले
 वटस्येव जटास्तम्भा अपि न भवन्ति । अतएव
 प्रकम्पनो लीलयैवैनमुन्मूल्य पातयति । इयानेव
 वटपिप्पलयोर्भेदः ।

टिप्पणी—अध्यापकरञ्जान्तत्पुरुषसनासं शिक्षयेत् । एतत्पाठान्तर्ग-
 तानि तद्गुदाहरणानि च दर्शयेत् ॥

द्वितीयः पाठः ।

वाहनानि ।

आमन् प्राचीनकाले वाहनानि अश्वरथः,
 गोरथः, गजः, गकटः, गकटी, बाँटकः, बैगरः,
 गिर्विका च । राजानो महागजाश्चाश्वरथैर्गजैश्च
 याथा कुर्वन्त आमन् । त्रेष्टिनो महाजना धनि-
 काश्च पुष्परथैः गकटैः गकटीभिश्च चरन्ति स्म ।
 अनुचराः स्त्रीजनश्च प्रायः गिर्विकां गोमयं
 वाग्राजं गच्छन्तांभूयन् । योद्धारः सैनिकान्वा-
 नदारूढाः स्वयन्दनस्याश्वभिधानि स्म । द्विर्गर्ग-
 प्राया वंशरत्नद्वयाद्या क्रियन्ते स्म । समान्य-
 जनान् पञ्चयासेव जग्मः ।

वाहनानि ।

आसन् प्राचीनकाले वाहनानि अश्वरथः,
 गोरथः, गजः, शकटः, शकटी, घोटकः, वेशरः,
 शिविका च । राजानो महाराजाश्चाश्वरथैर्गजैश्च
 यात्रां कुर्वन्त आसन् । श्रेष्ठिनो महाजना धनि-
 काश्च पुष्परथैः शकटैः शकटीभिश्च चलन्ति स्म ।
 अनुचराः स्त्रीजनश्च प्रायः शिविकां गोरथं
 वारुह्य गच्छन्तोऽभूवन् । योद्धारः सैनिकाश्चा-
 श्वारूढाः स्यन्दनस्याश्चाभियान्ति स्म । द्विजेतरैः
 प्रायो वेशरारूढैर्यात्रा क्रियते स्म । सामान्य-
 जनास्तु पद्मयामेव जग्मुः ।

साम्प्रतं तु नानाविधान्यद्भुतयानानि निर्मि-
 तानि सन्ति । तेषु प्रथमं रेलनाम्नीं गन्त्रीं पश्य ।
 अस्या अग्रे “रंजिन” नामकं महद्यन्त्रं विद्यते,
 यस्यान्तर्त्तादग्निः प्रज्वाल्यते । तदुपरि सुवि-
 शालपुष्टलोहपात्रे जलं प्रपूर्यते । तदग्नितापेन
 क्वपितजलात्प्रयतो दाप्परुमूलो वेगेनोत्तिष्ठति
 एव “रंजिन” यन्त्रं चालयति । तत्पृष्ठतः

खगा इवाकाशे विद्युद्वलेनोद्गीयन्ते । इमानि
लघूनि बृहन्ति च भवन्ति । लघुष्वल्पसंख्या जना
उपविश्योद्गीयन्ते । बृहत्सु तु बहवो जना निष-
द्योद्गीयितुं शक्नुवन्ति गच्छन्ति च “रेलाद्”
अप्यधिकवेगेनान्तरिक्षे । अद्यावध्येषामुपयोगो
चैनिकविभाग एव दृश्यते ।

आसन्नपुराभारतवर्षेऽपि सुदृढा महान्तोऽति-
शीघ्रगामिनो विमानाः । रामायणेऽपि वर्णितं
महर्षिवाल्मीकिना यद्रावणं निपात्य श्रीरामच-
न्द्रस्समिपपरिजनः पुष्पकविमानमारुह्य लङ्का-
तोऽयोध्याम्प्रत्याजगाम ।

तेष्वारूढेषु सर्वेषु कौवेरं परमासनम् ।

राघवेणाभ्यनुज्ञातमुत्पपात विहायसम् ॥

टिप्पणी—अध्यापकछात्रान् कर्मधारयसनासं शिष्येत्तदुदाहरणानि
च पाठादस्मादुत्तमं प्रदर्शयेत् ॥

खगा इवाकाशे विद्युद्वलेनोद्गीयन्ते । इमानि
 लघूनि बृहन्ति च भवन्ति । लघुष्वल्पसंख्या जना
 उपविश्योद्गीयन्ते । बृहत्सु तु बहवो जना निष-
 द्योद्गीयितुं शक्नुवन्ति गच्छन्ति च “रेलाद्”
 अप्यधिकवेगेनान्तरिक्षे । अद्यावध्येषामुपयोगो
 नैतिकविभाग एव दृश्यते ।

आसन् पुरा भारतवर्षेऽपि सुदृढा महान्तोऽति-
 शीघ्रगामिनो विमानाः । रामायणेऽपि वर्णितं
 महर्षिवाल्मीकिना यद्वावणं निपात्य श्रीरामच-
 न्द्रस्वप्रियपरिजनः पुष्पकविमानमारुह्य लङ्का-
 तोऽयोध्याम्प्रत्याजगाम ।

तेष्वारूढेषु सर्वेषु कौवेरं परमासनम् ।

राघवेणाभ्यनुज्ञातमुत्पपात विहायसम् ॥

टिप्पणी—अध्यापकछात्राद् कर्मधारयसमासं शिष्येत्तदुदाहरणानि
 च पाठादस्मादुद्धृत्य प्रदर्शयेद् ॥

जलयानानि ।

जलेऽपि स्थल इव कार्यवशान्सनुप्याः प्रायेः
 गमागमं कुर्वन्ति । साधारणनदीषु कासारादौ च
 तरिं तरणिमुडुपं वाह्य लोकास्तरन्ति पारञ्च
 गच्छन्ति । महानदीषु नदेषु च नावं व्यापाराय
 प्रयुञ्जते, तत्पारगमनाय च । द्वीपाद्वीपान्तरया-
 त्रायान्तु पोतसारह्य सागरपारं यान्ति, द्वीपान्तरेषु
 व्यापारं च कुर्वन्ति । पुरा भारतीया नानाविध-
 भारुडैः पोतान् प्रपूर्य चीनदेशं जावाद्वीपसन्धा-
 न्यपि द्वीपान्तराणि गत्वा महार्घाणि स्ववस्तूनि
 विक्रीणते स्म तत्रत्यानि समर्घाण्युपयोगिवस्तूनि
 भारतं च प्रत्यानयन्ति स्म । ते पोतवणिजः
 कथ्यन्ते । इदं भारतीयानां व्यापारस्य प्राचीना
 प्रथा ।

पुरा पोता अनुकूलवायुवशात् समुद्रे चलन्ति
 स्म । किन्तु साम्प्रतसंख्या महान्तः सुदृढाः
 पोता निर्मिताः सन्ति । येषां चालनाय वायुर्ना-
 पेक्ष्यते । तन्मध्ये “रेलस्य” इव “एन्जिन” यन्त्रं

इक्षुः ।

कृपाणा यथा गोधूमाद्यन्नानां कृषिं कुर्वते,
तथैव तैरिदूणां कृषिरपि क्रियते । इक्षुवो जात्या
केचन तनुरूपाः केचन स्थूलाः केचन मृदवः
केचन कठिनाश्च भवन्ति । इक्षुकारण्डः प्रलम्ब-
दण्डाकृतिर्बहुपर्वा च भवति । प्रतिपर्वक्षुनेत्रं
भवति यदङ्कुराश्रयं जायते । माघे फाल्गुने
वा मासि इक्षुकारण्डखण्डान् कृत्वा
सम्यक् परिष्कृतक्षेत्रेषु तान् वपन्ति कृषि-
ज्ञाना ग्रामीणाः । तदैव मासान्ते तत्रैत्रे-
भ्योऽङ्कुराः प्ररोहन्ति । अवकरजलदानाद्युप-
युक्तसेवया तेऽङ्कुरा विस्तारं गच्छन्ति, वर्धन्ते
चोर्ध्वम् । चातुर्मास्ये पर्याप्तं मेघजलं लब्ध्वैव-
मिक्षुवो वर्धन्ते यत्क्षेत्रं तैः परिपूर्णं क्रियते ।
देवोत्थान्यां कार्तिकशुक्लैकादश्यां प्रथमसिद्धि-
कारण्डान्त्रोटयित्वा स्वगृहमानयन्ति कृषकाः,
पूजयन्ति च तैर्भगवन्तं नारायणम् । हिन्दुकृष-
काणामियं रीतिः । इहत्पयवनकृषकाणा-
मपीक्षुत्रोटनकालः स एवास्ति । मार्गशीर्षा-
दारभ्य फाल्गुनीं यावदिक्षुकुट्टका रसगर्भानिदू-

न्निष्पीडयन्ति, कुर्वते च गुडं, मत्स्यण्डी*
 आणितं,† शर्करां, सितां‡ च ।

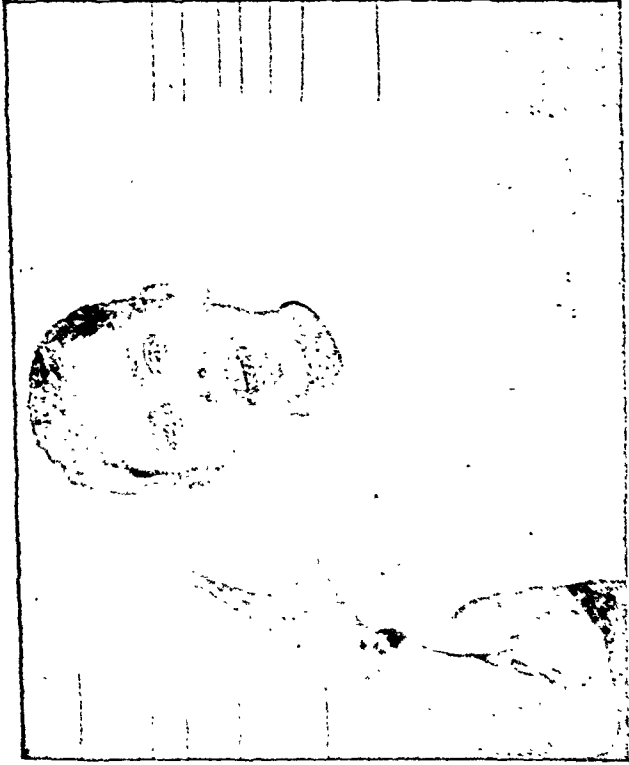
इतो दृष्टिं देहि पश्य च कस्यचित्कृषकस्येक्षु-
 निष्पीडनं स्थानम् । यस्य वस्तुनः शिरमि
 किञ्चित्सूत्रलः काष्ठदण्डो दृश्यते तदेव निष्पी-
 डयन्न्नस्ति । इदं भुवि निखातमस्ति । एत-
 स्याग्रे चत्वारि छिद्राणि विद्यन्ते । तेष्वेव च्छि-
 द्रेष्विक्षुकाण्डान् प्रवेशयन्ती स्थितैका योषि-
 दृश्यते । तत्पृष्ठत इक्षुदण्डा दृश्यन्ते । युगस्क-
 न्धौ द्वौ वृषभौ यन्त्रशिरोदण्डे रश्मिना नियुक्तौ
 चालयन् कृपाण सको दृश्यते, वृषभौ यन्त्रस्य
 समन्ततो भ्राम्यतः, अत एकतो रसो निःसरति,
 अपरतश्चेक्षुकीकसानि । रसं नीत्वा कटाहे प्रक्षि-
 पन्ति प्रज्वालयन्ति च तदधस्तादग्निं कीक-
 सानि चेन्धनीकुर्वते, तेनैवेयं लघुभित्तिः
 कृष्णवर्णा सञ्जाता दृश्यते यन्मृत्तिकास्यालं
 तदुपरि दासहस्तकश्च तेनैव घनीभूतं रसं
 कटाहान्निस्सार्य स्याले प्रक्षिपन्ति, कुर्वन्ति
 च गुडं, स एव गुडो भावुकद्वये भरितोऽव-
 लोक्ष्यते । तोलयति चैको जनो ग्राहकश्च वस्त्रां-

* राव इति हिन्दीभाषायाम् ।

† कच्ची चीनी खांड वा इति हिन्दीभाषायाम् ।

‡ मिमरी

कणः
नासिका
ग्रोष्ठः
दन्ताः
ग्रन्थः
पुत्रः
स्कन्धः

पुत्रः, शिरोरत्नाः
भ्रूयो
चक्षुः
ग्रन्थः
पुत्रः
समिपन्यः

तपरा हनुः । हनुतो वयसि श्मश्रूणि जायन्ते ।
 दधस्ताद्वीवा, तस्यां घाटास्ति । ग्रीवाम-
 भेतः स्कन्धौ, तयोर्मूले भुजौ, भुजयोर्मध्यग्रन्थिः
 कूर्परः ॥ कफोणिर्वेत्युच्यते । तस्योपरि प्रगण्डः,
 तस्याधश्च प्रकोष्ठः । प्रकोष्ठाधो मणिबन्धः ।
 तदधः करः । द्वयोः करयोः पञ्चपञ्चाङ्गुल्यः । अङ्गु-
 लीषु नखा भवन्ति । भुजयोर्मूले कक्षौ स्तः, तयो-
 रधस्तात्पाश्वर्यौ, तयोर्भुजयोरन्तराले वक्षस्यलम् ।
 तस्य पश्चाद्भागः पृष्ठम् । अधश्चोदरम् । तदध-
 स्तात्कटिः, तत जरू, जर्वोर्ग्रन्थी घुटिके कथ्येते ।
 ततो जानुनी, जानुचरणयोर्ग्रन्थी गुल्फौ । तयो-
 रधः पाष्णी । अग्रतः प्रपदं तदग्रतः सनखा
 अङ्गुल्योऽङ्गुष्ठश्च । समग्रः कायः सूक्ष्मया त्वचा
 परिवेष्टितोऽस्ति । त्वचि स्पर्शेन्द्रियं तिष्ठति
 येन स्पर्शस्य ज्ञानं भवति ।
 इदमेवास्माकं शरीरं सर्वेषां कार्याणां साधन-
 मस्तीत्यलम् ।

शरीरस्य गुणानां च दूरमत्यन्तमन्तरम् ।

शरीरं क्षणविध्वंसि कल्पान्तस्वायिनो गुणाः ॥

विषादिनः सनस्त-यदानि पावादत्ताल्लनाहृत्य पृथग् लिप्तेयुः समात-

ज्ञान च ।

० कूर्पर इत्यपि रूपम्भवति ।

पर्वताः ।

पर्वता मृत्तिकाम्प्रस्तरञ्च मेलयित्वा लोको-
पकाराय विधात्रा निर्मिताः । ते भूभृतः, शिख-
रिणः, अद्रयः, गिरयः, अचलाः, शैलाः, इत्यादि-
नामभिः कथ्यन्ते ।

गिरिभ्यो ये जलप्रवाहा निस्सरन्ति निर्भरा
भरा वोच्यन्ते । नद्योपि प्रायः सम्यः संबोद्ध-
वन्ति । पर्वतेषु हिमालयः सर्वेषूच्चतमः, अतएव
स भूभृतां राजा कथ्यते । अयमद्रिः भारतवर्ष-
स्योदीच्यां दिशि वर्तते, अस्य शिखराणि हिमेना-
च्छादितानि तिष्ठन्ति, इति हेतोरमुष्य नाम
हिमालयो हिमवान्वेति लोके प्रचिद्धम् । गङ्गा-
भागीरथ्यस्मादेव गिरिराजान्निर्गता, तन्निर्गमस्थानं
सम्प्रति गङ्गोत्तरीनाम्ना विख्यातम् । विन्ध्या-
चलोऽपि महान् पर्वतः । अयम्पूर्वापरजलनिध्यो-
र्वेलापर्यन्तं विस्तीर्णोऽस्ति । शैलोऽयम्मध्ये-
प्रदेशालङ्कारभूतः सन् भारतवर्षस्य मेखलेव
तिष्ठति । एतस्यैव समीपेऽमरकण्टकान्नर्मदा निस्त-

कालिदासः ।

महाकविरसौ कालिदासः कविषु श्रेष्ठ इति निर्विवादम् । अस्य काव्ये प्रसादसाधुर्यादियो गुणाः ये सत्काव्येऽपेक्षिता भवन्ति विद्यन्ते, अतएवा-
स्य महाकवेस्तत्काव्यानां च सभ्यसमाज आदरा-
तिशयोऽस्ति ।

महाकविरसौ कदासीदिति संदिग्धम्, यदीश्वरीयेऽष्टमे शतकेऽयमभवदित्येके, द्वादशे शतके तस्य सत्तेत्यपरे । केचित्त्वेनं विक्रमसभा-
नदरत्नकरत्नं कथयित्वा ईशातः सप्तपञ्चाशद्वर्ष-
पूर्वकालिकं समर्पयन्ते ।

कवीन्द्रोऽसौ ब्राह्मण आसीदिति तु सर्व-
सम्मतम् । किन्तु कुत्रत्यो ब्राह्मण इत्यपि विवाद-
प्रस्तम्, यतः केचिदेनं काश्मीरदेशीयस्मन्यन्ते,
इतरे यज्जाम्बुदेशनिवासिनमेनञ्जानन्ति, तथापरे
मालयीयमेतं पदन्ति ।

अस्यास्य महाकवेर्विषये दृष्टपरम्परागता
या जनश्रुतिः श्रूयते, सा त्वेवं यदयं रूपयौवन-

शीयत्रोटकं, चतुर्थं श्रुतबोधं, पञ्चममृतुसंहारं, षष्ठं
नलोदयं, सप्तमं शृङ्गारतिलकं, अष्टमं ज्योति-
र्विदाभरणमिति । ततो राक्षसकाव्यादयोऽन्येऽपि
ग्रन्था अनेन रचिताः,—इत्येष महाकविलोके
प्रख्यातिं जगाम । ततश्चिरमैहिकं सुखं भुक्त्वा
यशःशरीरेणाद्यापि जीवंस्तिष्ठति ।

जयन्ति ते सुकृतिनो रससिद्धाः कवीश्वराः ।

नास्ति येषां यशःकाये जरास्मरणजं भयम् ॥

टिप्पणी—विद्यार्थिनः पाठादस्मादुद्धृत्य भूतकालरूपाणि तत्तत्काल
नाम च लिखित्वाध्यापकाय दर्शयेयुः पठित्वा धावयेयुश्च ॥

अध्यापको विद्यार्थिनामदधानं पूरणीसंख्याया उपरि कारयेत् । एवं-
विधानं प्रभाश्च पृच्छेत् । यत्,

छात्राः ! १ अद्य मासस्य कतिघन्दिनम् ?

२ अद्य सप्ताहत्य कतिधो वारः ?

३ पूर्णिमा मासस्य कतिथी तिथिर्भवति ? इत्यादि ॥

४ यदा यदाध्यापकोऽवकाशं लभेत्, तदा तदा पृष्ठानां पाठानाञ्च संख्या-
मादाय छात्रद्वारा पूरणीं संख्यां कारयेत् ॥

बुद्धदेवः ।

प्रायेण सार्द्धद्विसहस्रं वर्षाणि व्यतीथुर्यद्वभूव
 कपिलवस्तु नाम नगरी राजधानी, या किल
 वाराणस्या उदीच्यां दिशि सप्तदशयोजन आसीत् ।
 तत्र गौतमनाम्नि गोत्रे शाक्यवंश्याः क्षत्रिया
 राजानो बभूवुः । तेषु शुद्धोदनो नाम राजा विविदे,
 तस्य धर्मपत्नी मायादेवी पुत्रं सुषुवे, पिता तस्य
 सिद्धार्थ इति नाम चकार, यतः सिद्धाः सर्वेऽर्था
 येन जातेनेति ।

तज्जन्मनः सप्तमेऽहनि तस्याम्बा समार,
 तन्मातृष्वसा तस्य पालनं पोषणञ्च चक्रे । यदार्यं
 ववृधे स्वगोत्रनाम्ना गौतम इति प्रसिद्धिं जगाम ।
 एष सुबुद्धिमान् गुणी शूरो वीर्यवांश्च प्रतीतः, यत-
 स्सङ्ग्रामे तदानींतनाज्जित्वरशूरान् सर्वानयं
 जिगाय । ततो धूनि सञ्जातेऽस्मिन् यशोधरा
 नाम कापि राजकन्या सौन्दर्यादिगुणसम्पन्ना
 तं पतिं वव्रे । विवाहादृशमे वर्षे सा सुतमेकं

गङ्गाणानामन्तिके पठितुसारेभे पपाठ च षडपि
 शास्त्राणि तथापि शान्तिं प्राप । तदानीन्तद्वनं
 गत्वा यत्र सम्प्रति बोधगया वर्तते तीव्रं तप-
 स्तेषु, तपस्यतस्तस्य शरीरसतीव क्षीणं जातम् ।
 किन्तु स तत्रापि शान्तिं न लेभे । तदा विचार-
 यितुमारब्धवान् यज्जननमरणदुःखाद्विनिर्मुक्तये
 को नामोपायः करणीय इति । एवं चिरं ध्यायत-
 स्तस्य मनसि सहसेदमाविर्बभूव यन्निजेन्द्रिय-
 निग्रहेण सर्वभूतेषु दयाकरणेनैव च समुष्य इह
 दुःखम्परत्र चासृतं यन्निर्वाणमिति कथ्यते लब्धुं
 न शक्नोति । मनस्येतत्सिद्धान्तोदयस्य समकाल-
 मेवायमानन्दविकसिताक्षो देदीप्यमानमुखकमल-
 श्च बभौ । तत एव कालादयम्बुद्धः कथ्यते । तदा
 सिद्धान्तस्यास्य प्रचारो लोके कर्तव्य इति
 निश्चित्य प्रथममागत्य च काशीं लोकानुपदिदेश
 अनन्तरसिमं सिद्धान्तस्पृष्टिव्यामेवं प्रचारया
 मास यथा यत्र तत्र लोकास्तस्यानुयायिनो भवि-
 लग्नाः, ते बुद्धस्येव इति बौद्धाः कथ्यन्ते स्म
 । चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि यावद् “आत्मनिग्र

कुटुम्बम् ।

पिता माता पुत्रा दुहितरश्चैकं कुटुम्बं
 तथ्यते । पिता माता च पितरौ जनकौ वा स्तः,
 तयोः सुताः पुत्राः पुत्र्यश्चान्योऽन्वस्य भ्रातरो
 भगिन्यश्च सन्ति, तेषु कश्चिच्चज्ज्येष्ठः कोऽपि
 कनिष्ठः काचिदग्रजा काप्यनुजा भवति ।

पित्वोराज्ञापालनं प्रसादनञ्च सन्तानस्य कर्त्त-
 व्यमस्ति यथा पितरौ सुखिनौ स्यातान्तथा कार्य-
 च्च । भ्रातरो भगिन्यश्च परस्परस्मृतिं रक्षेयुः,
 कृपालवश्चान्योन्यस्मिन् भवेयुः ।

पितुः पितरौ पितामहः पितामही च कथ्येते,
 तथा मातुः पिता मातामहो मातुर्माता मातामही,
 एवं प्रपितामहः प्रपितामही प्रमातामहः प्रमाता-
 महीत्यादि ।

पितुर्भ्राता पितृव्यः, मातुर्भ्राता मातुलो
 नामश्च^० भवति । तत्पत्नी मातुलानी मासी च
 कथ्यते । पितुर्भगिनी पितृष्वसा तत्पुत्रः पौतृ-
 ष्वसेयः । मातुर्भगिनी मातृष्वसेति तत्पुत्रो

दशमः पाठः ।

ढपोरशङ्खः । (१) ।

बभूव दक्षिणापथे कश्चिन्निर्धनो ब्राह्मणः,
निर्धनत्वेन समं जगति किमपि दुःखन्नास्त्यन्यदिति
मनसि कृत्वा वरुणाराधनाय स ब्राह्मणो वरुणालयं
समुद्रं गतवान्, तत्र गत्वाञ्जलिना समुद्रजलमुद-
ञ्चन् 'ओं वरुणाय नमः, ओं वरुणाय नमः, ओं
वरुणाय नमः' इत्यजपत् । इति कुर्वतस्तस्य द्वित्राणि
दिनानि व्यतीतानि । स तथैव निरन्तरं करोति
दिवानक्तं न विचारयति, क्षणमपि नो विग्राम्यति ।

तदा वरुणो बृद्धब्राह्मणवेपं धृत्वा तत्रा-
गत्य ब्राह्मणं पृष्ठवान्, "ब्राह्मण ! किमिदं क्रियते ?"
ब्राह्मणोऽपि सभूभङ्गं हूँ शब्देन तमवज्ञाय, तदेव
कुर्वन्नतिष्ठत्, पुनरपि वरुणोऽवदत् यद् ब्राह्मण !
को भवान् ? कुतस्समायातः ? किमर्थं किमिदं
च कुरुषे ? इति श्रुत्वा स ब्राह्मणः सक्रोधस्म्रूते,
'रे ! योऽस्मि सोऽस्मि कुतोऽप्यागतोऽस्मि, कश्चि-
दर्थं वा किमपि करोमि त्वं कुतः ?
मारब्धे कर्मणि शन्तरापोऽहः' ।

वहन्नेकस्मिन् प्रदोषे नगरमेकमाससाद । तत्र
 कस्यचिद्वणिजो गृहेऽतिथिरभवत् । अकथयञ्चा-
 मूलात्सर्वं पद्मशङ्खीवृत्तम् । अदर्शयञ्च तत्प्रार्थितः
 शङ्खीतस्तत्क्षणमादाय सुवर्णं तस्मै वणिजे सपरि-
 वाराय । इति द्रुष्ट्वा विस्मितः स वणिक्तां ग्रहीतुं
 मतिमकरोत् । अब्रवीच्च ब्राह्मणं, विप्र ! सहि
 भुङ्क्ष्व । इत्युक्त्वा तमन्तर्गृहं नीत्वा स्वाद्वन्य-
 न्नानि भोजयामास । अग्रहीच्च स्वैरं निशि तां
 शङ्खीम् । ब्राह्मणस्तूषसि निजशेट्टलिकामादाय
 गतोऽभूत् । वणिक् च प्रतिदिनं शङ्खीतस्सुवर्णमेवं
 ग्रहीतुं प्रवृत्तः ।

ययौ । तं दृष्ट्वा भूदतीव सुमनाः सकुदुस्वो वणिक् ।
तमखादयञ्च पूर्ववद्वहुगुणमन्नं सुखादु पङ्गसम् ।

ततो भुक्त्वा सुखासीनो द्विजः कथयति ।
भद्र ! सा मे पद्मशङ्खी कापि विनष्टा । अस्मि-
न्वार इमं ढपोरशङ्खमानीतवानस्मि । अयं
प्रार्थिताद्वहुगुणमधिकं ददाति । अयं ब्राह्मणस्तं
शङ्खं ब्रूते । भो महाशङ्ख ! देहि मे शतं मुद्राः ।
ततो 'भब्भब्भ' इति शब्दपूर्वकं शङ्खो ब्रूते ।
'शतं गृहाण, सहस्रं गृहाण, अयुतं गृहाण, लक्षं
गृहाण, नियुतं गृहाण, कोटिं गृहाण ।' तदा
ब्राह्मणेनोक्तं, महाशङ्ख ! नास्त्यत्र प्रयोजनं धनस्य,
गृहमासाद्य दास्यसि । इत्युक्त्वा सुष्वाप ।
वणिगपि रात्रौ तस्य पोष्टलिकायां पद्मशङ्खीं
वबन्ध, जहार च तं महाशङ्खम् । व्याजप्रसुप्तेन
ब्राह्मणेनापि ज्ञातम् । यदागता सा मे पद्मशङ्खी-
त्युत्थाय प्रचलितः ।

प्रातर्वणिक् तं महाशङ्खं सम्पूज्य याचते ।
महाशङ्ख ! देहि मे सहस्रं दीनारान् । स पुनः पूर्व-
वत्, अयुतं, लक्षं, नियुतमित्यादि कथयितुमारब्धः ।

द्विस्तेनैव सह गुरुजनानुज्ञातश्शुभेऽहनि देश-
न्तरं प्रस्थितः । तत्र च धर्मबुद्धिप्रभावेण भूमता
पापबुद्धिना प्रभूततरं वित्तमासादितम् । ततश्च
द्वावपि तावुपार्जितप्रभूतद्रव्यौ ग्रहणौ स्वगृहं प्र-
त्यौत्सुक्येन निवृत्तौ ।

अथ स्वस्यानसमीपवर्तिना पापबुद्धिना धर्म-
बुद्धिरभिहितः, भद्र ! न सर्वमेतद्धनं गृहं प्रति नेतुं
युज्यते, यतः कुटुम्बिनो बान्धवाश्च प्रार्थयि-
ष्यन्ते । तदत्रैव वनगहने क्वापि भूमौ निक्षिप्य
किञ्चिन्मात्रमादाय गृहं प्रविशावो भूयोऽपि प्रयो-
जने सञ्जाते तन्मात्रं समेत्यास्मात् स्यानात् ने-
ष्यावः । उक्तञ्च—

न वित्तं दर्शयेत्प्राज्ञः कस्यचित्स्वल्पमप्यहो ।

मुनेरपि यतस्तस्य दर्शनाच्चलते मनः ॥

तथा च—

यचामिदं जले नत्स्यैर्भक्ष्यते श्वापदैर्नुवि ।

आकाशे पक्षिभिश्चैव तथा सर्वत्र वित्तवान् ॥

तदाकर्ण्य धर्मबुद्धिः प्राह,—“भद्र ! एवं
क्रियताम् ।” तयानुष्ठिते द्वावपि तौ स्वगृहं गत्वा

विवादेऽन्विष्यते पत्रं तदभावेऽपि साक्षिणः ।

साक्ष्यभावात्ततो दिव्यं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

तदत्र विषये सप्त वृक्षदेवताः साक्षिभूतास्तिष्ठन्ति । ता अप्यावयोरैकतरं चौरं साधुं वा करिष्यन्ति । अथ तैः सर्वैरभिहितम्—“भोः ! युक्तमुक्तं भवता । तदस्माकमप्यत्र विषये सहत्कौतूहलं वर्तते । प्रत्यूषसमये युवाम्यामप्यस्माभिः सह तत्र वनोद्देशे गन्तव्यम्” इति । एतस्मिन्नन्तरे पापबुद्धिः स्वगृहं गत्वा स्वजनकमुवाच—“तात ! प्रभूतोऽयं मयार्यो धर्म्मबुद्धेश्चौरितः, स च तव वचनेन परिणतिं गच्छति, अन्यथास्माकं प्राणैः सह यास्यति ।” स आह—“वत्स ! द्रुतं वद येन तद्रूपं स्थिरतां नयामि ।” पापबुद्धिराह—“तात ! अस्ति तत्प्रदेशे महाशमी, तस्यां सहत्कोटरमस्ति, तत्र त्वं साम्प्रतमेव प्रविश । ततः प्रभाते यदाहं सत्यश्रावणं करोमि, तदा त्वया वाच्यं यद्धर्म्मबुद्धिश्चौरः” इति । तयानुष्ठिते प्रत्यूषे स्नात्वा पापबुद्धिः धर्म्मबुद्धिपुरःसरो धर्माधिकरणकैः सह तां शमीमध्येत्य तारस्वरेण प्रोवाच—

“भगवति वनदेवते ! आवयोर्मध्ये यश्चौर-
 त्तं कचय” । अथ पापबुद्धिपिता शमीकोटरस्यः
 प्रोवाच—“भोः ! शृणुत, शृणुत, धर्मबुद्धिना हत-
 मेतद्धनम्” । तदाकर्ण्य सर्वे ते राजपुरुषा विस्म-
 योत्फुल्ललोचना यावद्धर्मबुद्धेर्वित्तहरणोचितं
 निग्रहं शास्त्रदृष्ट्यावलोकयन्ति, तावद्धर्मबुद्धिना
 तच्छमीकोटरं वह्निभोज्यद्रव्यैः परिवेष्ट्य वह्निना
 सन्दीपितम् । अथ ज्वलति तस्मिन् शमीकोटरे-
 ऽर्धदग्धशरीरः स्फुटितेक्षणः करुणं परिदेवयन्
 पापबुद्धिपिता निश्चक्राम । ततश्च तैः सर्वैः पृष्टः--
 “भोः ! किमिदम्” ? । इत्युक्ते स पापबुद्धिविचे-
 ष्टितं सर्वमिदं निवेद्य उपरतः । अथ ते राज-
 पुरुषाः पापबुद्धिं शमीशाखायां प्रतिलम्ब्य धर्मबुद्धिं
 प्रशंसितवन्तः ॥

विदुस्त्यात्र नित्यमेव नैको मृगः समागमिष्यति,
 तन्नूनं सर्वानपि भक्षयिष्यामि । अथ ते तथैव
 प्रतिज्ञाय निर्वृतिभाजः तत्रैव वने निर्भयाः पर्य-
 ङ्गन्ति । एकश्च प्रतिदिनं वारक्रमेण याति ।
 बुद्धो वा वैराग्ययुक्तो वा शोकग्रस्तो वा पुत्रकलत्र-
 नाशभीतो वा तेषां मध्याह्नस्य भोजनार्थं मध्याह्न-
 समय उपतिष्ठते । अथ कदाचिज्जातिक्रमाच्छ-
 यकस्य वासरः समायातः । स समस्तमृगैः प्रेरितोऽ-
 निच्छन्नपि मन्दं मन्दं गत्वा तस्य वधोपायं चिन्त-
 यन् वेलातिक्रमं कृत्वा व्याकुलितहृदयो यावद्ग-
 च्छति तावन्मार्गे गच्छता तेन क्रूपः संदूष्टः । यावत्
 क्रूपोपरि याति, तावत् क्रूपमध्य आत्मनः प्रति-
 बिम्बं ददर्श । दृष्ट्वा च तेन हृदये चिन्तितम्, यद्भव्य
 उपायोऽस्ति । अहं भासुरकं प्रकोप्य स्वबुद्ध्या-
 स्मिन् क्रूपे पातयिष्यामि । अथासौ दिनशेषे भासु-
 कसमीपे प्राप्तः । सिंहोऽपि वेलातिक्रमेण लुप्तान-
 कण्ठः कोषाविष्टः सूक्कणी परिलेलिहानः व्यचिन्त-
 यत् । अहो प्रातराशाय निस्तृत्वं वनं मया कर्तव्यम् ।
 एवं चिन्तयतस्तस्य शशको मन्दं मन्दं गत्वा प्रलम्ब

विष्टस्यात्र नित्यमेव नैको मृगः समागमिष्यति,
 तन्नूनं सर्वानपि भक्षयिष्यामि । अथ ते तथैव
 प्रतिज्ञाय निर्वृतिभाजः तत्रैव वने निर्भयाः पर्य-
 टन्ति । एकश्च प्रतिदिनं वारक्रमेण याति ।
 वृद्धो वा वैराग्ययुक्तो वा शोकग्रस्तो वा पुत्रकलत्र-
 नाशभीतो वा तेषां मध्यात्तस्य भोजनार्थं मध्याह्न-
 समय उपतिष्ठते । अथ कदाचिज्जातिक्रमाच्छ-
 शकस्य वासरः समायातः । स समस्तमृगैः प्रेरितोऽ-
 निच्छन्नपि मन्दं मन्दं गत्वा तस्य वधोपायं चिन्त-
 यन् वेलातिक्रमं कृत्वा व्याकुलितहृदयो यावद्ग-
 च्छति तावन्मार्गं गच्छता तेन कूपः संदृष्टः । यावत्
 कूपोपरि याति, तावत् कूपमध्य आत्मनः प्रति-
 विम्बं ददर्श । दृष्ट्वा च तेन हृदये चिन्तितम्, यद्भव्य
 उपायोऽस्ति । अहं भासुरकं प्रकोप्य स्वबुद्ध्या-
 स्मिन् कूपे पातयिष्यामि । अथासौ दिनशेषे भासु-
 रकसमीपे प्राप्तः । सिंहोऽपि वेलातिक्रमेण क्षुत्क्षाम-
 कण्ठः कोपाविष्टः सृक्कणी परिलेलिहानः व्यचिन्त-
 यत् । अहो प्रातराशाय निस्तत्त्वं वनं मया कर्तव्यम् ।
 एवं चिन्तयतस्तस्य शशको मन्दं मन्दं गत्वा प्रणन्य

विष्टस्यात्र नित्यमेव नैको मृगः समागमिष्यति,
 तन्नूनं सर्वानपि भक्षयिष्यामि । अथ ते तथैव
 प्रतिज्ञाय निर्वृतिभाजः तत्रैव वने निर्भयाः पर्य-
 टन्ति । एकश्च प्रतिदिनं वारक्रमेण याति ।
 वृद्धो वा वैराग्ययुक्तो वा शोकग्रस्तो वा पुत्रकलत्र-
 नाशभीतो वा तेषां मध्याह्नस्य भोजनार्थं मध्याह्न-
 समय उपतिष्ठते । अथ कदाचिज्जातिक्रमाच्छ-
 शकस्य वासरः समायातः । स समस्तमृगैः प्रेरितोऽ-
 निच्छन्नपि मन्दं मन्दं गत्वा तस्य वधोपायं चिन्त-
 यन् वेलातिक्रमं कृत्वा व्याकुलितहृदयो यावद्ग-
 च्छति तावन्मार्गे गच्छता तेन कूपः संदृष्टः । यावत्
 कूपोपरि याति, तावत् कूपमध्य आत्मनः प्रति-
 विम्बं ददर्श । दृष्ट्वा च तेन हृदये चिन्तितम्, यद्भव्य
 उपायोऽस्ति । अहं भातुरकं प्रकोप्य स्वबुद्ध्या-
 स्मिन् कूपे पातयिष्यामि । अथासौ दिनशेषे भातु-
 रकसमीपे प्राप्तः । सिंहोऽपि वेलातिक्रमेण सुत्क्ष्मा-
 कण्ठः कोपाविष्टः सृक्कणी परिलेलिहानः व्यचिन्त-
 यत् । अहो प्रातराशाय निस्सत्त्वं वनं मया कर्त्तव्यम् ।
 एवं चिन्तयतस्तस्य शशको मन्दं मन्दं गत्वा प्रणम्य

विष्टस्यात्र नित्यमेव नैको मृगः समागमिष्यति,
 तन्नूनं सर्वानपि भक्षयिष्यामि । अथ ते तद्यैव
 प्रतिज्ञाय निर्वृतिभाजः तत्रैव वने निर्भयाः पर्य-
 टन्ति । एकश्च प्रतिदिनं वारक्रमेण याति ।
 वृद्धो वा वैराग्ययुक्तो वा शैक्ष्यस्तो वा पुत्रकलत्र-
 नाशभीतो वा तेषां मध्याह्नस्य भोजनार्थं मध्याह्न-
 समय उपतिष्ठते । अथ कदाचिज्जातिक्रमाच्छ-
 शक्तस्य वासरः समायातः । स समस्तमृगैः प्रेरितोऽ-
 निच्छन्नपि मन्दं मन्दं गत्वा तस्य वधोपायं चिन्त-
 यन् वेलातिक्रमं कृत्वा व्याकुलितहृदयो यावद्ग-
 च्छति तावन्मार्गं गच्छता तेन कूपः संदृष्टः । यावत्
 कूपोपरि याति, तावत् कूपमध्य आत्मनः प्रति-
 बिम्बं ददर्श । दृष्ट्वा च तेन हृदये चिन्तितम्, यद्भव्य
 उपायोऽस्ति । अहं भासुरकं प्रकोप्य स्वबुद्ध्या-
 स्मिन् कूपे पातयिष्यामि । अथासौ दिनशेषे भासु-
 रकसमीपे प्राप्तः । सिंहोऽपि वेलातिक्रमेण ह्युत्क्षाम-
 कण्ठः कोपाविष्टः सृक्कणी परिलेलिहानः व्यचिन्त-
 यत् । अहो प्रातराशाय निस्तरुवं वनं मया कर्तव्यम् ।
 एवं चिन्तयतस्तस्य शशको मन्दं मन्दं गत्वा प्रणम्य

विष्टस्यात्र नित्यमेव नैको मृगः समागमिष्यति,
 तन्नूनं सर्वानपि भक्षयिष्यामि । अथ ते तथैव
 प्रतिज्ञाय निर्वृतिभाजः तत्रैव वने निर्भयाः पर्य-
 टन्ति । एकश्च प्रतिदिनं वारक्रमेण याति ।
 वृद्धो वा वैराग्ययुक्तो वा शोकग्रस्तो वा पुत्रकलत्र-
 नाशभीतो वा तेषां मध्याह्नस्य भोजनार्थं मध्याह्न-
 समय उपतिष्ठते । अथ कदाचिज्जातिक्रमाच्छ-
 शकस्य वासरः समायातः । स समस्तमृगैः प्रेरितोऽ-
 निच्छन्नपि मन्दं मन्दं गत्वा तस्य वधोपायं चिन्त-
 यन् वेलातिक्रमं कृत्वा व्याकुलितहृदयो यावद्ग-
 च्छति तावन्मार्गे गच्छता तेन कूपः संदृष्टः । यावत्
 कूपोपरि याति, तावत् कूपमध्य आत्मनः प्रति-
 विम्बं ददर्श । दृष्ट्वा च तेन हृदये चिन्तितम्, यद्भव्य
 उपायोऽस्ति । अहं भासुरकं प्रकोप्य स्वबुद्ध्या-
 स्मिन् कूपे पातयिष्यामि । अथासौ दिनशेषे भासु-
 रकसमीपे प्राप्तः । सिंहोऽपि वेलातिक्रमेण क्षुत्क्षाम-
 कण्ठः कोपाविष्टः सृक्कणी परिलेलिहानः व्यचिन्त-
 यत् । अहो प्रातराशाय निस्सत्त्वं वनं मया कर्तव्यम् ।
 एवं चिन्तयतस्तस्य शशको मन्दं मन्दं गत्वा प्रणम्य

भागच्छ । येन यः कश्चिदावयोर्मध्यात्पराक्रमेण राजा भविष्यति स सर्वानेतान्भक्षयिष्यतीति । ततोऽहं तेनादिष्टः स्वामिसकाशमभ्यागतः । एतद्वेलातिक्रमकारणं तदत्र स्वामी प्रमाणम् । तच्छ्रुत्वा भासुरक आह, भद्र ! यद्येवं तर्हि त्वरं दर्शय मे तं चौरसिंहं येनाहं मृगकोपं तस्योपरि क्षिप्त्वा स्वस्थो भवामि । शशक आह । अस्त्येतत्तथापि बलवान् स मया दृष्ट-
तन्न युज्यते स्वामिनस्तस्य सामर्थ्यमविदित्वा न्तु ।

भासुरक आह । भोः किं तवानेन व्यापारेण दर्शय मे तं दुर्गस्थमपि । अथ शशक आह । यद्येवं ह्यगच्छतु स्वामी एवमुक्तवाग्रे व्यवस्थितः । तश्च तेनागच्छता यः कूपो दृष्टोऽभूत् तमेव कूप-
तसाद्य भासुरकमाह । स्वामिन् ! कस्ते प्रतापं तदुं समर्थः, त्वां दृष्ट्वा दूरतोऽपि चौरसिंहः त्विष्टः स्वदुर्गं, तदागच्छ येन दर्शयामि । भासुरक आह । दर्शय मे दुर्गं, तदनु दर्शितस्तेन कूपः । ततः सोऽपि सूर्यः सिंहः कूपमध्य आत्मप्रतिबिम्बं

1

म्रियताम्, जलकल्जेः लैः प्लाव्यते मे शरीरम् ।
 तदाकर्ण्य मकरश्चिन्तयासास, असावगाधं जलं
 प्राप्तो मे वशः संजातः । सत्पृष्ठगतः तिलमात्रमपि
 चलितुं न शक्नोति । तस्मात्कथयाम्यस्य निजा-
 मिप्रायम् । येनाभीष्टदेवतास्मरणं करोतु । आह
 च, मित्र ! त्वं मया वधाय समानीतो भार्या-
 वाक्येन विश्वास्य, तत्स्मर्यतामभीष्टदेवता । स
 आह, भ्रातः ! किं मया तस्यास्तवापि चाप-
 कृतं ? येन मे वधोपायश्चिन्तितः । मकर आह ।
 भोः तस्यास्तावत्तव हृदयस्यामृतमयफलरसास्वा-
 दनमृष्टस्य भक्षणो दोहदः संजातः । तेनैतदनुष्ठितम् ।
 मृत्युत्पन्नमतिर्वानर आह, यद्येवं तत्किं त्वया
 मम तत्रैव न व्याहृतम् । येन स्वहृदयं जम्बु-
 कोटरे सदैव मया सुगुप्तं कृतं, तद्वातृपत्न्या
 अर्पयामि, त्वयाहं शून्यहृदयोऽत्र कस्मादानीतः ?
 तदाकर्ण्य मकरः सानन्दमाह । भद्र ! यद्येवं तद-
 र्पय मे हृदयं येन सा कुभार्या तद्भक्षयित्वाऽनश-
 नादुत्तिष्ठति । त्वामहं तमेव जम्बूपादपं प्राप-
 यामि । एवमुक्त्वा निवर्त्य जम्बूतलमगात्

अतरोऽपि कथमपि जलितविविधदेवतोपचार-
 वृजस्तीरनालादितवान् । ततश्च दीर्घतरवङ्कनयेन
 तमेव जम्बूपादपनाकवद्विचिन्तयामास । अहो !
 तन्वास्तावत् दाराः । तन्ननैतदद्य पुनर्जन्म-
 दिननिव संजातम् । इति चिन्त्यनानं मकर आह ।

नो मित्र ! अर्पय तद्दृढ्यं यथा ते भ्रातृ-
 पत्नी भक्षयित्वानशनादुत्तिष्ठति । अद्य विहस्य
 निर्मर्त्यन् वानरस्तन्नाह । धिग्धिङ्मूर्ख ! वि-
 श्वासघातक ! किं कस्यचिद्दृढ्यद्वयं भवति ।
 तदाशु गम्यतां जम्बूवृक्षस्याधस्तान्न भूयोऽपि
 त्वयावागन्तव्यम् ।

समुत्पन्नेषु कार्येषु बुद्धिर्यस्य न हीयते ।

स एव दुर्ग तरति जलस्यो वानरो यथा ॥

अतिश्रित्वाच ।

अहो ब्राह्मणदायाद चारित्रं किमिदं तव ।
 अभ्यागतं ते तिष्ठन्तं प्राङ्गने मां न पश्यसि ।
 धर्मः किं ते गृहे नास्ति अतिचिर्येन सेव्यते ॥२४॥
 अतिचिर्यस्य भवनान्निराशो याति सर्वथा ।
 सर्वपुण्यपरित्यक्तो भजेत् पापानि स क्षणात् ॥२५॥
 अतिचिर्धर्मरूपो हि गृहस्थानां गृहे गृहे ।
 जिज्ञासमानो गार्हस्थ्यधर्मांस्तु निरपेक्षकः ।
 चरते नन्विदं नैव श्रुतं ते गृहिषुत्रक ॥२६॥
 चाण्डालं ब्राह्मणं वापि यो नार्चयति चातिथिम् ।
 आत्मवम्भावनो मूर्खः प्रत्युपकारचिन्तकः ।
 न सुखं तस्य पश्यन्ति नरके पतिता अपि ॥२७॥
 त्वं तु मे वचनेनापि नातिथ्यं विहितं कियत् ।*
 यानि त्वानभिश्यैव पश्य मे ब्राह्मणं वलम् ॥२८॥

ब्राह्मण उवाच ।

अतिथे किं नयि भवान् क्षिपति क्रोधदर्शनम् ।
 अतिचिर्धर्मरूपो वै यस्त्वं चरसि भूतले ॥२९॥

* अतिचिर्धर्मरूपो

स्वनातिथ्यं विहितमानस्यदातिथ्यत्वात्

विहितमिति भवितव्यम्

क्लेशयित्वा मया देहं यन्न ज्ञानमुपार्जितम् ।
 तत्त्वमेतेन वयसा कुतः समुदपादयः ॥३८॥
 केन त्वत्सदृशं ज्ञानं प्राप्नुयां तन्निदिश्यताम् ।
 त्वं मे गुरुरभूः स्वल्पवया अपि मतिप्रदः ॥४०॥

पराशर उवाच ।

एवमुक्तः सोऽतिथिना त्यक्तमत्सरचेतसा ।
 तत्र विस्मययुक्तेन द्विजस्तं द्विजमब्रवीत् ॥४१॥

ब्राह्मण उवाच ।

याहि वाराणसीं विप्र तत्र कश्चिद् वसत्युत ।
 व्याधः साधुर्धर्मशीलस्तुलाधार इति श्रुतः ॥४२॥
 स ते निःसंशयं सर्वं कथयिष्यति धार्मिकः ।
 दृष्ट्वैव चरितं तस्य तव ज्ञानं भविष्यति ॥४३॥
 पुरा जावालिनान्ने स ददौ ज्ञानं द्विजातये ।
 तन्निदर्शनजं धर्मं कियदेतत् चराम्यहम् ॥४४॥
 इह क्षणं चोपविश पिता मे प्रतिबुध्यतु ।
 सतेन पूजितस्तत्र यास्यसि ज्ञानवृद्धये ॥४५॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्तः सोऽतिथिर्व्यास परमं विस्मयं गतः ।
 तूष्णीं स्विगतः किञ्चिदपि नोवाच साध्वसाधु वा ।

व्याध उवाच ।

स्वागतं ते द्विजसुत प्रेषितोऽसि द्विजातिना ।
 मत्सन्निधानं मात्सर्यं तेन निःसारितं तव ।
 यत्त्वयोपार्जितं पक्षिनीडीकृतशिरेण वै ॥ ५५ ॥
 वेत्स्यामि तव सन्देहं ब्रह्मन् यस्ते हृदि स्थितः ।
 गृहान् मम समागच्छ त्वं सायमतिथिः किल ॥ ५६ ॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्तः स द्विजस्तेन व्याधेन चरितात्मना ।
 परमं विस्मयं प्राप्नो न वक्तुमशकद् यतः ॥ ५७ ॥
 सह तेन गतस्तस्य भवनं साधुधर्मिणः ।
 ददर्श भवनं चारु नानाशोभाविराजितम् ॥ ५८ ॥
 तत्र व्याधस्तुलाधारः प्रणम्य पितरौ गृहे ।
 भार्यया सहधर्मिण्या पश्यतश्च द्विजन्मनः ।
 तस्यौ तयोस्तु पुरतः पित्रोर्व्याधः सुभक्तिमान् ॥ ५९ ॥
 तथाभूतं स्थितं तञ्च व्याधं धर्मवतां वरम् ।
 पिता प्रोवाच मुदितः सेव्यतामतिथिः सुत ॥ ६० ॥
 इत्याज्ञप्तः पितृभ्यां स यथाविधि यथाधनम् ।
 ब्राह्मणं पूजयामास यथायोग्यं यचामति ॥ ६१ ॥
 विश्रान्ते सुखमासीने ब्राह्मणे व्याध एव सः ।
 संपूजयित्वा* पितरौ यथाकालक्रियोचितम् ॥ ६२ ॥

पूर्वपोषमनुस्मृत्य पित्रे वारि ददौ कियत् ।
 सम्भ्रमात् तत्र जाले च पपात च ममार च ॥७०॥
 पक्षितनयः पक्षिवपुर्हित्वा च तत्क्षणात् ।
 धृत्वा दिव्यं वपुः सर्वैः स्तूयमानं ययौ दिवम् ॥७१॥
 तद् दृष्ट्वाश्चर्यमतुलं विस्मयाविष्टमानसम् ।
 मामुवाच स वै विप्रः पृष्टश्च ज्ञानिनां वरः ॥७२॥
 व्याधपुत्र शकुन्तोऽसौ त्वया बद्धस्य पक्षिणः ।
 ग्रौरसस्तनयः पूर्वं स्मृत्वा पित्रे ददौ जलम् ॥७३॥
 अविचिन्त्यैव मरणं पितरं तमपूजयत् ।
 एतेन कर्मणा तस्य गतिरेषाभिपद्यते ॥७४॥
 बाल त्वमपि पितरौ सेवस्व देशितो मया ।
 दिव्यं ज्ञानं वपुश्चापि भविष्यति तव ध्रुवम् ॥७५॥
 इत्येवमुक्तस्तेनाहं गुरुणा ब्राह्मणेन हि ।
 प्रतिज्ञाय सदा पूजां पित्रोरेतां चराम्यहम् ॥७६॥
 नाहं जाने तपोदान-व्रतयज्ञादिकं च यत् ।
 पित्रोश्चरणयोः सेवामेवैकां जान एव हि ।
 यन्मे ज्ञानं समुत्पन्नं पित्रोः सेवाफलं च तत् ॥७७॥
 प्रातरुत्थाय तं विप्रं पितृसेवोपदेशकम् ।

प्रणम्य पितृसेवाञ्च करोमि तदनन्तरम् ।
 क्रीत्वा मांसानि विक्रीय वैश्यवृत्तिर्गृहं चरे ॥७८॥
 भार्यापि लब्धा सुभगा मदेकपतिर्देवता ।
 तथा सह चरे धर्मं पितृ सेवां तथा तिथे ॥७९॥
 त्वं तु पितृाननुमतो देहकर्षणमुग्रकम् ।
 अन्यत्रालब्धशरणः सिन्धुतीरेऽचरस्तपः ।
 यत्र वै सूषिकाह्याद्या वरं विश्वासमागताः ॥८०॥
 त्वामदृष्ट्वा तव पिता बहूनुत्पवांस्तथा ।
 तेन ते विहितं चाग्रं तपोऽस्थिरमभून्ननु ॥८१॥
 श्वेतं तद्भक्तरूपेण तपस्ते खमुपाश्रितम् ।
 तव पितृनुतापाग्नेर्भस्म दृष्टं त्वया क्षणात् ॥८२॥
 निःसृते तपसि ह्युग्रे साहङ्कारोऽभवद् भवान् ।
 अत एवाधुना विप्र मद्राक्यमवधाय हि ॥८३॥
 गृहान् गत्वा प्रयत्नेन पितरौ यज सर्वथा ।
 एवं तवोदितं सर्वं लप्स्यसे ह्यभिवर्जितम् ॥८४॥

पराशर उवाच ।

इत्युक्तः स द्विजश्रुतः प्रसन्नात्मा तुलाधृता ।
 पितरौ केन तुष्येतामिति प्रातर्गृहं ययौ ॥८५॥

पत्रव्यवहार-पद्धतिः ।

हरिद्वारात्

माघपूर्णिमायाम्

श्रीपूज्यपादाः प्रणामपुरस्सरं विज्ञाप्यन्ते यत्प्राप्तमया भवत्प्रे-
षितम्यत्रन्द्रव्यञ्च । भवत्कृपयात्र कुशलं वर्तते । अस्मिन्वर्षे धौर्ण्य-
वक्राणामूल्यं द्विगुणं त्रिगुणं च जातमतोऽपर्याप्ताः पञ्चदश
रूप्यकाः, एतत्संख्यका मुद्राः पुनः प्रेषयन्तु भवन्त इति प्रार्थये ॥

पितृचरणसेवकः

चन्द्रधरशर्मा

काशीतः

चैत्रशुक्लपञ्चम्याम्

श्रीमन्मातृचरणकमलेषु मदीयास्ताष्टाङ्गप्रणामाः सन्तु ।
गृहागमनाय भवत्याज्ञतोऽस्मि । एतद्विषये निवेदनमस्ति यदागामिनि
मासे वार्षिकी परीक्षास्माकम्भविष्यति, तदनन्तरं द्विमासपर्यन्तम-
वकाशः । अवकाशसमय एवागमिष्यामि, अन्यथा परीक्षार्थः
प्रयासो वैफल्यम् प्राप्स्यति ॥

भवद्वात्सल्यास्पदम्

गङ्गाधरशर्मा

प्रयागात्

माघशुक्लचतुर्दश्याम्

संपूज्या गुरुवराः सविनयं निवेद्यन्ते, यन्मम गेहेऽद्य शिष्ट-

पुंलिङ्गशब्दरूपाणि ।

दातृ—देनेवाला ।

ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
दाता	दातारौ	दातारः
दातारम्	"	दातृम्
दात्रा	दातृभ्याम्	'दातृभिः
दात्रे	"	दातृभ्यः
दातुः	"	"
"	दात्रोः	दातृणाम्
दातरि	"	दातृषु
सम्बो० हे दातः	हे दातारौ	हे दातारः

ग्लौ—चन्द्रमा ।

ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
ग्लौः	ग्लावौ	ग्लावः
ग्लावम्	"	"
ग्लावा	ग्लौभ्याम्	ग्लौभिः
ग्लावे	"	ग्लौभ्यः
ग्लावः	"	"
"	ग्लावोः	ग्लावाम्
ग्लावि	"	ग्लौषु
सम्बो० हे ग्लौः	"	हे ग्लावः

ए० व०	हि० व०	व० व०
च० नहते	मग्नपाद्	महद्गुम्फः
प० नहतः	"	"
प० "	महतोः	महताम्
स० महति	"	महत्सु
सन्धो० हे महद्	हे महान्तौ	हे महान्तः

भवत्—भाप ।

ए० व०	हि० व०	व० व०
प्र० भवान्	भवन्तौ	भवन्तः
हि० भवन्तम्	"	भवतः
वृ० भवता	भवद्गुम्फाद्	भवद्भिः
च० भवते	"	भवद्गुम्फः
प० भवतः	"	"
व० "	भवतोः	भवताम्
स० भवति	"	भवत्सु
सन्धो० हे भवद्	हे भवन्तौ	हे भवन्तः

पथिन्—मार्ग ।

ए० व०	हि० व०	व० व०
प्र० पन्थाः	पन्थानौ	पन्थानः
हि० पन्थानम्	"	पथः
वृ० पथा	पथिन्याम्	पथिनिः
च० पथे	"	पथिन्वः
प० पथाः	"	"
प० "	पथोः	पथान्
स० पथि	"	पथिषु
सन्धो० हे पन्थाः	हे पन्थानौ	हे पन्था

५० व०
 वः वेधसे
 ५० वेधतः
 ५० " "
 तः वेधति
 तन्मोः हे वेधः

द्वि० व०
 वेधोन्यान्
 " "
 वेधसोः
 " "
 हे वेधतौ

व० व०
 वेधोन्यः
 " "
 वेधतान्
 वेधत्सु
 हे वेधतः

विद्वत्—विद्वान् ।

५० व०
 प्र० विद्वान्
 द्वि० विद्वान्त्तम्
 तृ० विद्वुपा
 च० विद्वुपे
 ५० विद्वुपाः
 ५० " "
 तः विद्वुपि
 तन्मोः हे विद्वन्

द्वि० व०
 विद्वान्तौ
 " "
 विद्वद्भ्याम्
 " "
 " "
 विद्वुपोः
 " "
 हे विद्वान्तौ

व० व०
 विद्वान्तः
 विद्वुपः
 विद्वद्भिः
 विद्वद्भ्यः
 " "
 विद्वुपान्
 विद्वत्सु
 हे विद्वान्तः

पुनत्—पुनत् ।

५० व०
 प्र० पुनान्
 द्वि० पुनान्त्तम्
 तृ० पुंता
 च० पुंते
 ५० पुंताः
 ५० " "
 तः पुंति
 तन्मोः हे पुनन्

द्वि० व०
 पुनान्तौ
 " "
 पुनान्
 " "
 " "
 पुंताः
 " "
 हे पुनान्तौ

व० व०
 पुनान्तः
 पुंताः
 पुंतिभिः
 पुंन्मः
 " "
 पुंनान्
 पुंन्तु
 हे पुनान्तः

अनडुह्—साँड़ ।

	ए० व०	द्वि० व०	च० व०
अ०	अनड्वान्	अनड्वाहौ	अनड्वाहः
द्वि०	अनड्वाहम्	,,	अनडुहः
तृ०	अनडुहा	अनडुद्माम्	अनडुद्भिः
च०	अनडुहे	,,	अनडुद्म्वः
प०	अनडुहः	,,	,,
प०	,,	अनडुहोः	अनडुहाम्
स०	अनडुहि	,,	अनडुत्सु
सम्बो०	हे अनड्वन्	हे अनड्वाहौ	हे अनड्वाहः

स्त्रीलिङ्गशब्दरूपाणि ।

वाच्—वाणी ।

	ए० व०	द्वि० व०	व० व०
प्र०	वाक्, वाग्	वाचौ	वाचः
द्वि०	वाचम्	"	"
तृ०	वाचा	वाग्म्याम्	वाग्भिः
च०	वाचे	"	वाग्भ्यः
प०	वाचः	"	"
प०	"	वाचोः	वाचाम्
स०	वाचि	"	वाहु
सम्बो०	हे वाक्, हे वाग्	हे वाचौ	हे वाचः

बुध्—भूख ।

	ए० व०	द्वि० व०	व० व०
प्र०	बुध्, बुद्ध	बुधौ	बुधः
द्वि०	बुधम्	"	"
तृ०	बुधा	बुद्ध्याम्	बुद्धिः
च०	बुधे	"	बुद्ध्यः
प०	बुधः	"	"
प०	"	बुधोः	बुधान्
स०	बुधि	"	बुधु
सम्बो०	हे बुध्, हे बुद्ध	हे बुधौ	हे बुधः

• 5

स्त्रीलिङ्गशब्दरूपाणि ।

वाच्—वाणी ।

	ए० व०	द्वि० व०	च० व०
प्र०	वाक्, वाग्	वाचौ	वाचः
द्वि०	वाचम्	"	"
तृ०	वाचा	वाग्म्याम्	वाग्भिः
च०	वाचे	"	वाग्भ्यः
प०	वाचः	"	"
प०	"	वाचोः	वाचान्
स०	वाचि	"	वाचु
सम्बो०	हे वाक्, हे वाग्	हे वाचौ	हे वाचः

बुध्—भूख ।

	ए० व०	द्वि० व०	च० व०
प्र०	बुध्, बुद्ध	बुधौ	बुधः
द्वि०	बुधम्	"	"
तृ०	बुधा	बुद्भ्याम्	बुद्भिः
च०	बुधे	"	बुद्भ्यः
प०	बुधः	"	"
प०	"	बुधोः	बुधान्
स०	बुधि	"	बुधु
सम्बो०	हे बुध्, हे बुद्ध	हे बुधौ	हे बुधः

(७५)

ए० व०	द्वि० व०	स० व०
प्रावृषे	प्रावृड्भ्याम्	प्रावृड्भ्यः
प्रावृषः	"	"
"	प्रावृषोः	प्रावृषाम्
प्रावृषि	"	प्रावृट्सु
हे प्रावृट्, हे प्रावृड्	हे प्रावृषौ	हे प्रावृषः

उपानह्—जूता ।

ए० व०	द्वि० व०	स० व०
उपानत्, उपानद्	उपानहौ	उपानहः
उपानहम्	"	"
उपानहा	उपानद्भ्याम्	उपानद्भिः
उपानहे	"	उपानद्भ्यः
उपानहः	"	"
"	उपानहोः	उपानहाम्
उपानहि	"	उपानत्सु
हे उपानत्, हे उपानद्	हे उपानहौ	हे उपानहः

महन्—दिन ।

पृ० व०	द्वि० व०	प० व०
महः	महो, महानी	महानि
"	" "	"
महा	महोभ्यान्	महोभिः
महे	"	महोभ्यः
महाः	"	"
"	महोः	महान्
महि, महनि	"	महःसु, महत्सु
हे महः	हे महो, हे महनी	हे महानि

पयस्—दूध वा पानो ।

पृ० व०	द्वि० व०	प० व०
पयः	पयसी	पयांसि
"	"	"
पयसा	पयोभ्यान्	पयोभिः
पयसे	"	पयोभ्यः
पयसः	"	"
"	पयसोः	पयसान्
पयसि	"	पयत्सु
हे पयः	हे पयसी	हे पयांसि

धनुस्—चाप ।

पृ० व०	द्वि० व०	प० व०
धनुः	धनुषी	धनूषि
"	"	"
धनुषा	धनुभ्यान्	धनुर्भिः
धनुषे	"	धनुर्भ्यः

अहन्—दिन ।

ए० व०	दि० व०	व० व०
अहः	अहो, अहनी	अहानि
"	" "	"
अहो	अहोभ्याम्	अहोभिः
अहे	"	अहोभ्यः
अहः	"	"
"	अहोः	अहान्
अहि, अहवि	"	अहःसु, अहत्सु
हे अहः	हे अहो, हे अहनी	हे अहानि

पयस्—दूध वा पानो ।

ए० व०	दि० व०	व० व०
पयः	पयसी	पयांसि
"	"	"
पयसा	पयोभ्याम्	पयोभिः
पयसे	"	पयोभ्यः
पयतः	"	"
"	पयसोः	पयसाम्
पयसि	"	पयत्सु
हे पयः	हे पयसी	हे पयांसि

धनुस्—चाप ।

ए० व०	दि० व०	व० व०
धनुः	धनुषी	धनुषि
"	"	"
धनुषा	धनुष्याम्	धनुषिभिः
धनुषे	"	

सर्वादि शब्दरूपाणि ।

पुंलिङ्गे

सर्व—सर्व ।

५० व०	द्वि० व०	५० व०
२० सर्वः	सर्वौ	सर्वे
हि० सर्वम्	"	सर्वान्
३० सर्वे	सर्वान्यान्	सर्वैः
४० सर्वस्मै	"	सर्वेभ्यः
५० सर्वस्माद्, सर्वस्माद्	"	"
६० सर्वस्य	सर्वयोः	सर्वेषाम्
७० सर्वस्मिन्	"	"
८० सर्वे	हे सर्वौ	हे सर्वे
९० सर्वे		

नपुंसके

५० व०	द्वि० व०	५० व०
२० सर्वम्	सर्वे	सर्वाणि
३० "	"	"
४० "	"	"

श्रुतीत्यादिविभक्तिषु पुंवद्रूपाणि भवन्ति ।

स्त्रीलिङ्गे ।

५० व०	द्वि० व०	५० व०
२० सर्वा	सर्वे	सर्वाः
हि० सर्वाम्	"	"
३० सर्वे	सर्वाभ्याम्	"
४० सर्वे		

सथ संख्यावाचकाः शब्दाः ।

शब्दाः	संख्या			पूरणी संख्या		
	प्रथमा	प्रथमा	प्रथमा	प्रथमा	प्रथमा	प्रथमा
	पुंलिङ्ग	स्त्री०	न०	पुंलिङ्ग	स्त्री०	न०
एक	एकः	एका	एकम्	प्रथमः	प्रथमा	प्रथमम्
द्वि	द्वी	द्वे	द्वे	द्वितीयः	द्वितीया	द्वितीयम्
त्रि	त्रयः	त्रिभ्यः	त्रीणि	तृतीयः	तृतीया	तृतीयम्
चतुर	चत्वारः	चतस्रः	चत्वारि	चतुर्थः	चतुर्थी	चतुर्थम्
पञ्च	पञ्च	पञ्च	पञ्च	पञ्चमः	पञ्चमी	पञ्चमम्
षष्ठ	षट्	षट्	षट्	षष्ठः	षष्ठी	षष्ठम्
सप्तन्	सप्त	सप्त	सप्त	सप्तमः	सप्तमी	सप्तमम्
अष्टन्	अष्टी, अष्ट	अष्टी, अष्ट	अष्टी, अष्ट	अष्टमः	अष्टमी	अष्टमम्
नवन्	नव	नव	नव	नवमः	नवमी	नवमम्
दशन्	दश	दश	दश	दशमः	दशमी	दशमम्
एकादशन्	एकादश	एकादश	एकादश	एकादशः	एकादशी	एकादशम्
द्वादशन्	द्वादश	द्वादश	द्वादश	द्वादशः	द्वादशी	द्वादशम्

शब्दाः

प्रथमा दु०	प्रथमा शी०	प्रथमा न०	प्रथमा दु०	प्रथमा शी०	प्रथमा न०
अयोदशन्	अयोदश	अयोदश	अयोदशः	अयोदशी	अयोदशम्
चतुर्दशन्	चतुर्दश	चतुर्दश	चतुर्दशः	चतुर्दशी	चतुर्दशम्
पञ्चदशन्	पञ्चदश	पञ्चदश	पञ्चदशः	पञ्चदशी	पञ्चदशम्
षोडशन्	षोडश	षोडश	षोडशः	षोडशी	षोडशम्
सप्तदशन्	सप्तदश	सप्तदश	सप्तदशः	सप्तदशी	सप्तदशम्
अष्टादशन्	अष्टादश	अष्टादश	अष्टादशः	अष्टादशी	अष्टादशम्
नवदशन्	नवदश	नवदश	नवदशः	नवदशी	नवदशम्
ऊनविंशतिः	ऊनविंशतिः	ऊनविंशतिः	ऊनविंशः	ऊनविंशी	ऊनविंशम्
विंशति	विंशतिः	...	विंशः	विंशी	विंशम्
	विंशतितमः	० तितमी	० तितमम्
ति	पृक्तविंशः	पृक्तविंशी	पृक्तविंशम्
	पृक्तविंशतितमः	० तितमी	० तितमम्
	द्वाविंशः	द्वाविंशी	द्वाविंशम्
	द्वाविंशतितमः	० तितमी	० तितमम्

शब्दः

अयोदशम्

चतुर्दशम्

पञ्चदशम्

षोडशम्

सप्तदशम्

अष्टादशम्

नवदशम्

ऊनविंशति

विंशति

एकविंशति

द्वाविंशति

प्रथमा

प्रथमा

प्रथमा

पुं०

स्त्री०

न०

अयोदश

अयोदश

अयोदश

चतुर्दश

चतुर्दश

चतुर्दश

पञ्चदश

पञ्चदश

पञ्चदश

षोडश

षोडश

षोडश

सप्तदश

सप्तदश

सप्तदश

अष्टादश

अष्टादश

अष्टादश

नवदश

नवदश

नवदश

ऊनविंशति

ऊनविंशति

ऊनविंशति

...

विंशति

...

...

एकविंशति

...

...

द्वाविंशति

...

प्रथमा

प्रथमा

प्रथमा

पुं०

स्त्री०

न०

अयोदशः

अयोदशी

अयोदशम्

चतुर्दशः

चतुर्दशी

चतुर्दशम्

पञ्चदशः

पञ्चदशी

पञ्चदशम्

षोडशः

षोडशी

षोडशम्

सप्तदशः

सप्तदशी

सप्तदशम्

अष्टादशः

अष्टादशी

अष्टादशम्

नवदशः

नवदशी

नवदशम्

ऊनविंशः

ऊनविंशी

ऊनविंशम्

विंशः

विंशी

विंशम्

विंशतितमः

० तितमी

० तितमम्

एकविंशः

एकविंशी

एकविंशम्

एकविंशतितमः

० तितमी

० तितमम्

द्वाविंशः

द्वाविंशी

द्वाविंशम्

द्वाविंशतितमः

० नितमी

० तितमम्

[illegible]

संख्या

पूरणी संख्या

शब्दाः

	प्रथमा	प्रथमा	प्रथमा	प्रथमा	प्रथमा
	पुं० प० ष० स्त्री०	प० ष०	पुं० प० ष०	स्त्री०	न०
त्र्यधिकशत	० तमः	० तमी	० तमम्
दशाधिकशत	दशाधिक- शततमः	० तमी	० तमम्
द्वे शते
त्रीणि शतानि
सहस्रम्	सहस्रतमः	सहस्रतमी	सहस्रतमम्
लक्षम्	...	लक्षा	लक्षतमः	लक्षतमी	लक्षतमम्
कोटिः	...	कोटिः	कोटितमः	कोटितमी	कोटितमम्
शतुदम्	शतुदतमः	शतुदतमी	शतुदतमम्
खतुदम्	खतुदतमः	खतुदतमी	खतुदतमम्

सामान्यभूते लुङ् ।

पु० व०
 १० अघसत्
 २० अघसः
 ३० अघसम्

द्वि० व०
 अघसताम्
 अघसतम्
 अघसाव

च० व०
 अघसन्
 अघतत
 अघसाम

ह्लादिगणी ।

दा ।

लुट् ।

पु० व०
 १० पु० दाता
 २० पु० दातासि
 ३० पु० दातास्मि

द्वि० व०
 दातारौ
 दातास्थः
 दातास्वः

च० व०
 दातारः
 दातास्थ
 दातात्मः

लृङ् ।

पु० व०
 १० पु० अदास्यत्
 २० पु० अदास्यः
 ३० पु० अदास्यम्

अदास्यताम्
 अदास्यतम्
 अदास्याव

अदास्यन्
 अदास्यत
 अदास्याम

आशिषि लिङ् ।

पु० व०
 १० पु० देयात्
 २० पु० देयाः
 ३० पु० देयासम्

देयास्ताम्
 देयास्तम्
 देयास्य

देयासुः
 देयास्त
 देयास्म

लिट् ।

पु० व०
 १० पु० ददौ
 २० पु० ददिय, ददाय
 ३० पु० ददौ

ददतुः
 ददधुः
 ददिय

ददुः
 दद
 ददिन

५० व०
५० पु० अलेख्यी
५० पु० अलेख्यीः
५० पु० अलेख्यम्

लुट् ।
द्वि० व०
अलेखिष्टाम्
अलेखिष्टम्
अलेखिष्व

५० व०
अलेखिपुः
अलेखिष्ट
अलेखिष्म

रुधादिगणी ।

भञ्ज् ।

लुट् ।

५० व०
५० पु० भट्का
५० पु० भट्कासि
५० पु० भट्कास्मि

द्वि० व०
भट्कारौ
भट्कास्थः
भट्कास्वः

५० व०
भट्कारः
भट्कास्व
भट्कात्मः

लङ् ।

५० पु० अभट्क्ष्यत्
५० पु० अभट्क्ष्यः
५० पु० अभट्क्ष्यम्

अभट्क्ष्यताम्
अभट्क्ष्यतम्
अभट्क्ष्याव

अभट्क्ष्यन्
अभट्क्ष्यत
अभट्क्ष्याम

आशिपि लिङ् ।

भज्यास्ताम्
भज्यास्तम्
भज्यास्व

भज्यासुः
भज्यास्त
भज्यास्म

लिट् ।

५० पु० भज्यात्
५० पु० भज्याः
५० पु० भज्यास्म

वभञ्जतुः
वभञ्जथुः
वभञ्जिव

वभञ्जुः
वभञ्ज
वभञ्जिम

५० पु० वभञ्ज
५० पु० वभञ्जिथ
५० पु० वभञ्ज

लुट् ।

पृ० व०

द्वि० व०

तृ० व०

अभाषिष्ट

अभाषिष्यताम्

अभाषिष्यत

अभाषिष्ठाः

अभाषिष्याद्यम्

अभाषिष्यन्तः त्रयम्

अभाषिषि

अभाषिष्यति

अभाषिष्यति

अदादिगणी ।

आम् ।

लुट् ।

पृ० व०

द्वि० व०

तृ० व०

आमिता

आमितारी

आसितारः

आमितासे

आसितासाथे

आसिताध्वे

आसिताहे

आसितास्तद्धे

आसितान्महे

लृट् ।

आसिष्यत

आसिष्येताम्

आसिष्यन्त

आसिष्यथाः

आसिष्येयाम्

आसिष्यन्ध्वम्

आसिष्ये

आसिष्यावहि

आसिष्यामहि

आशिषि लिङ् ।

आशिषीष्ट

आशिषीयास्ताम्

आशिषीरन्

आशिषीष्ठाः

आशिषीयास्याम्

आशिषीध्वम्

आशिषीय

आशिषीवहि

आशिषीमहि

लिट् ।

० आसान्वभूव, भास, चक्रे

आसान्वभूवतुः

आसान्वभूवुः

० आसान्वभूविय

आसान्वभूवथुः

आसान्वभूव

१० आसान्वभूव

आसान्वभूविव

आसान्वभू

५० ५०

५० ५०
५० ५०
५० ५०
५० ५०

५० ५०
५० ५०
५० ५०
५० ५०

५० ५०
५० ५०
५० ५०
५० ५०

द्वितीयादिगणी ।

मन ।

लुट् ।

५० ५०
५० ५०
५० ५०
५० ५०

५० ५०
५० ५०
५० ५०
५० ५०

५० ५०
५० ५०
५० ५०
५० ५०

लृट् ।

५० ५०
५० ५०
५० ५०

५० ५०
५० ५०
५० ५०

५० ५०
५० ५०
५० ५०

आशिपि लिङ् ।

५० ५०
५० ५०
५० ५०

५० ५०
५० ५०
५० ५०

५० ५०
५० ५०
५० ५०

लिट् ।

५० ५०
५० ५०
५० ५०

५० ५०
५० ५०
५० ५०

५० ५०
५० ५०
५० ५०

अभ्यासिपि लिट् ।

प्र० पु०	दृ० व०	टि० व	दृ० व०
प्र० पु०	{ वरिषीत वृषीत	{ वरिषीतात्ताम् वृषीतात्ताम्	{ वरिषीन् वृषीन्
म० पु०	{ वरिषीषाः वृषीषाः	{ वरिषीषात्ताम् वृषीषात्ताम्	{ वरिषीषन् वृषीषन्
व० पु०	{ वरिषीम वृषीम	{ वरिषीमहि वृषीमहि	{ वरिषीमहि वृषीमहि

लिट् ।

प्र० पु०	वधे	वधाते	वधिरे
म० पु०	वधूये	वधाथे	वधूये
व० पु०	वधे	वध्वहे	वध्वहे

लृट् ।

१

प्र० पु०	अवृत्त	अवृत्तात्ताम्	अवृत्त
म० पु०	अवृथाः	अवृथात्ताम्	अवृत्तवन्
व० पु०	अवृषि	अवृष्वहि	अवृप्सहि

२

प्र० पु०	{ अवरिष्ट अवरीष्ट	{ अवरिषात्ताम् अवरीषात्ताम्	{ अवरिषत् अवरीषत्
म० पु०	{ अवरिष्ठाः अवरीष्ठाः	{ अवरिषात्ताम् अवरीषात्ताम्	{ अवरिष्वन् अवरीष्वन् अवरीष्वन्
व० पु०	{ अवरिषि अवरीषि	{ अवरिष्वहि अवरीष्वहि	{ अवरिप्सहि अवरीप्सहि

तुदादिगणी ।

लज्ज् ।

लुट् ।

ए० व०
प्र० पु० लजिता
म० पु० लजितासे
उ० पु० लजिताहे

द्वि० व०
लजितारौ
लजितासाये
लजितास्वहे

ब० व०
लजितारः
लजिताध्वे
लजितास्महे

लङ् ।

प्र० पु० अलजिप्यत
म० पु० अलजिप्यथाः
उ० पु० अलजिप्ये

अलजिप्येताम्
अलजिप्येयाम्
अलजिप्यावहि

अलजिप्यन्त
अलजिप्यध्वम्
अलजिप्यामहि

आशिषि लिङ् ।

प्र० पु० लजिपीष्ट
म० पु० लजिपीष्टाः
उ० पु० लजिपीष्ट

लजिपीयास्ताम्
लजिपीयास्याम्
लजिपीवहि

लजिपीरन्
लजिपीध्वम्
लजिपीमहि

लिट् ।

प्र० पु० ललज्जे
म० पु० ललजिषे
उ० पु० ललज्जे

ललजाते
ललजाथे
ललजिवहे

ललजिरे
ललजिध्वे
ललजिमहे

लुङ् ।

प्र० पु० अलजिष्ट
म० पु० अलजिष्टाः
उ० पु० अलजिषि

अलजिपाताम्
अलजिपाथाम्
अलजिष्वहि

अलजिपत
अलजिध्वम्
अलजिष्महि

रुधादिगणी ।

शङ् ।

लृट् ।

ङि० व०

भोक्तारी

भोक्तासाधे

भोक्ताखहे

लृङ् ।

प्र० लृ०
म० लृ०
द० लृ०

भोक्ता

भोक्ता

भोक्ता

भोक्ता

प्र० लृ०
म० लृ०
द० लृ०

भोक्ष्यत

भोक्ष्यताः

भोक्ष्ये

भोक्ष्येताम्

भोक्ष्येताम्

भोक्ष्येताम्

आशिषि लिङ् ।

प्र० लृ०
म० लृ०
द० लृ०

मुसीष्ट

मुसीष्टाः

मुसीष्ट

मुसीष्टास्तान्

मुसीष्टास्तान्

मुसीष्टान्

लिट् ।

प्र० लृ०
म० लृ०
द० लृ०

मुमुक्षे

मुमुक्षिषे

मुमुक्षे

मुमुक्षात्

मुमुक्षात्

मुमुक्षिवहे

लृङ् ।

प्र० लृ०
म० लृ०
द० लृ०

अमुक

अमुक्याः

अमुक्यि

अमुकान्

अमुकान्

अमुक्यि

या—जाना ।

नट्	लोट्	विधिलिङ्	लङ्
ए० व०	ए० व०	ए० व०	ए० व०
प्र० पु० याम्यते	यायताम्	यायेत	अयायत
म० पु० यायसे	यायन्व	यायेयाः	अयाययाः
उ० पु० याये	यार्थे	यायेय	अयाये
लुट्	लृट्	लृङ्	आशिपि लिङ्
प्र० पु० याता	याम्यते	अयाय्यत	यासीट
म० पु० यातासे	यात्यसे	अयात्ययाः	यासीष्टाः
उ० पु० याताहे	यात्ये	अयात्ये	यासीय

लिट् ।

ए० व०	द्वि० व०	व० व०
प्र० पु० यये	ययाने	ययिरे
म० पु० ययिषे	ययाये	ययिष्वे
उ० पु० यये	ययिवहे	ययिनहे

लुङ् ।

ए० व०	द्वि० व०	व० व०
प्र० पु० अयायि	अयायिपातान्	अयायिपत
म० पु० अयायिष्टाः	अयायिपायान्	अयायिष्वम्
उ० पु० अयायिषि	अयायिष्वहि	अयायिष्वहि

सिच्—सौचना ।

लट्	लोट्	विधिलिङ्	लङ्
ए० व०	ए० व०	ए० व०	ए० व०
प्र० पु० सिच्यते	सिच्यताम्	सिच्येत	असिच्यत
म० पु० सिच्यसे	सिच्यस्व	सिच्येथाः	असिच्यथाः
उ० पु० सिच्ये	सिच्ये	सिच्येय	असिच्ये
लुट्	लृट्	लृङ्	आशिषि लिङ्
ए० व०	ए० व०	ए० व०	ए० व०
प्र० पु० सेक्ता	संक्ष्यते	असेक्ष्यत	सिचीष्ट
म० पु० सेक्तासे	संक्ष्यसे	असेक्ष्यथाः	सिचीष्टाः
उ० पु० सेक्ताहे	संक्ष्ये	असेक्ष्ये	सिचीय

लिट् ।

ए० व०	द्वि० व०	व० व०
प्र० पु० सिपिचे	सिपिचाते	सिपिचिरे
म० पु० सिपिचिषे	सिपिचाथे	सिपिचिध्वे
उ० पु० सिपिचे	सिपिचिवहे	सिपिचिमहे

लुङ् ।

ए० व०	द्वि० व०	व० व०
प्र० पु० असेचि	असिञ्चाताम्	असिञ्चत
म० पु० असिञ्चथाः	असिञ्चाथाम्	असिञ्चन्म
उ० पु० असिञ्चि	असिञ्चहि	असिञ्चमहि

दा ।

सट्	खोट्	विधिलिट्	लट्
५० व०	५० व०	५० व०	५० व०
प्र० पु० दीयते	दीयतान्	दीयेत	अदीयत
म० पु० दीयसे	दीयस्व	दीयेयाः	अदीयिषाः
उ० पु० दीये	दीयै	दीयेच्च	अदीये
लुट्	लृट्	लृङ्	आगिषि लिङ्
प्र० पु० दाता	दास्यते	अदास्यत	दान्नीष्ट
म० पु० दातासे	दास्यसे	अदास्ययाः	दासीष्टाः
उ० पु० दाताहे	दास्ये	अदास्ये	दासीय

लिट् ।

५० व०	द्वि० व०	व० व०
प्र० पु० ददे	ददाते	ददिरे
म० पु० ददिरे	ददाथे	ददिष्वे
उ० पु० ददे	ददिवहे	ददिमहे

लुङ् ।

५० व०	द्वि० व०	व० व०
प्र० पु० अदायि	अदायिष्यतान्	अदायिष्यत
म० पु० अदायिष्याः	अदायिष्यामन्	अदायिष्वन्
उ० पु० अदायिषि	अदायिष्वहि	अदायिष्वहि

मुच्—छोड़ना ।

लट्	लोट्	विधिलिट्	लृट्
५० व०	५० व०	५० व०	५० व०
प्र० पु० मुच्यते	मुच्यतान्	मुच्येत	अमुच्यत
म० पु० मुच्यसे	मुच्यस्व	मुच्येयाः	अमुच्ययाः
उ० पु० मुच्ये	मुच्यै	मुच्येच्च	अमुच्ये

लिट् ।

	ए० व०	दि० व०	व० व०
प्र० पु०	चक्रे	चक्राते	चक्रिरे
म० पु०	चक्रुषे	चक्राये	चक्रुद्वे
उ० पु०	चक्रे	चक्रुवहे	चक्रुमहे

लुङ् ।

	ए० व०	दि० व०	व० व०
प्र० पु०	अकारि	अकारिपाताम्	अकारिपत
म० पु०	अकारिष्ठाः	अकारिपाथाम्	अकारिष्वम्
उ० पु०	अकारिपि	अकारिष्वहि	अकारिष्महि

तुद्—पीडा देना ।

	लट्	लोट्	विधिलिङ्	लङ्
	ए० व०	ए० व०	ए० व०	ए० व०
प्र० पु०	तुद्यते	तुद्यताम्	तुद्येत	अतुद्यत
म० पु०	तुद्यसे	तुद्यस्व	तुद्येथाः	अतुद्यथाः
उ० पु०	तुद्ये	तुद्यै	तुद्येय	अनुद्ये
	लुट्	लट्	लृङ्	आशिपि लिङ्
प्र० पु०	तोत्ता	तोत्स्यते	अतोत्स्यत	तुत्सीष्ट
म० पु०	तोत्तासे	तोत्स्यसे	अतोत्स्यथाः	तुत्सीष्ठाः
उ० पु०	तोत्ताहे	तोत्स्ये	अतोत्स्ये	तुत्सीय

लिट् ।

	ए० व०	दि० व०	व० व०
प्र० पु०	तुतुदे	तुतुदाते	तुतुदिरे
म० पु०	तुतुदिषे	तुतुदाथे	तुतुदिष्वे
उ० पु०	तुतुदे	तुतुदिबहे	तुतुदिमहे

लुङ् ।

प्र० पु०	ए० व० अतोदि	द्वि० व० अतुत्साताम्	च० व० अनुत्सत
म० पु०	अतुत्याः	अतुत्साधाम्	अनुद्वम्
उ० पु०	अतुत्सि	अतुत्स्वहि	अनुत्स्महि

भू—होना ।

	लट्	लोट्	विधिलिङ्	लङ्
	ए० व०	ए० व०	ए० व०	ए० व०
प्र० पु०	भूयते	भूयताम्	भूयेत	अभूयत
	लुट्	लट्	लङ्	आशिपि लिङ्
	ए० व०	ए० व०	ए० व०	ए० व०
प्र० पु०	{ भाविता, भविता	{ भाविष्यते, भविष्यते	{ अभाविष्यत, अभविष्यत	{ भाविषीष्ट भविषीष्ट
	लिट्	लुङ्		
	ए० व०	ए० व०		
प्र० पु०	वभूवे	अभावि		

बुध्—जानना ।

	लट्	लोट्	विधिलिङ्	लङ्
	ए० व०	ए० व०	ए० व०	ए० व०
प्र० पु०	बुध्यते	बुध्यताम्	बुध्येत	अबुध्यत
	लुट्	लट्	लङ्	आशिपि लिङ्
	ए० व०	ए० व०	ए० व०	ए० व०
प्र० पु०	बोद्धा	भोत्स्यते	अभोत्स्यत	भुत्सीष्ट
	लिट्	लुङ्		
	ए० व०	ए० व०		
प्र० पु०	बुबुधे	अबोधि		

